İstanbul Üniversitesi

İstanbul Türk Ocakları

Doğumunun 120. Yılında

Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu Hatıra Kitabı



Editörler

Prof. Dr. **Fikret Turan** - Dr. Öğr. Üyesi **Özcan Tabaklar**

Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Eski Türk Dili Anabilim Dalı

Celebrating His 120th Birth Anniversary

Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu Memorial Volume

KEREM AYDINLAR VAKFI

Katkılarıyla Yayımlanmıştır.

YAYIN NU: 22

ISBN 978-605-9443-25-8

Baskı:
ŞenYıldız Yayıncılık Hediyelik Eşya ve Tekstil San ve Tic.Ltd.Şti.
Gümüşsuyu caddesi. Dalgıç İş Merkezi No:3 Kat:1 Topkapı-İstanbul
Tel: 0212 483 47 91 • Faks: 0212 483 48 23
İstanbul-2019

İÇİNDEKİLER

TAKDİM 9
ÖN SÖZ....11

BİRİNCİ KISIM
Ahmet Caferoğlu'nun Hayatı ve Eserlerine Dair Yazılar

Babam Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu....15
Nazan Ölçer

Ahmet Caferoğlu'nun Eserleri 27
Kamil Önal

Science Transfer to Turkey: The Life and Work of the Linguist
Ahmet Caferoğlu (1899-1975) 51
Zaur Gasimov

Ahmet Caferoğlu ve Uygur Sözlüğü....78
Berker Keskin

Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu'nun Çalışma Sahaları....94
Kamil Önal

İKİNCİ KISIM
Ahmet Caferoğlu'na İthaf Edilen Yazılar

Doğu Türkçesi Kur'an Tefsirindeki Yarıg Kanat "Yarasa'' Tamlaması Hakkında 137
Ahmet Aksu

Anadolu'da Batı Oğuzcasının Yazı Dili Olma Sürecinde
Behcetü'l-Hadayık'ın Yeri 151
Mustafa Argunşah

On the Value of a Karamanlı Edition of Köroğlu as a Source of Folk Poetry 171
Edith Gülçin Ambros

Alanya (Antalya) Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar 205
Emine Atmaca - Oğuzhan Kaba

Sözlüklerde Kelime Türlerinin Belirlenmesi Meselesi 235
A. Azmi Bilgin

Hazırlayanı Belirsiz Bir Atasözleri Kitabı: "Durûb-ı Emsâl-i Müsta'mele" 246
Âdem Ceyhan - Ramazan Ekinci

"Şık" Kavramı Üzerine 282
İnci Enginün

Yeni Dede Korkut Yazmasında Salur Kazan'ın Ejderhayı Öldürdüğü Boy.....296
Ahmet B. Ercilasun

Mukaddimetü'l-Edeb'deki Ticari Terimler 306
Ümran Erdoğan

Eski Türkçedeki Ön Ses (Y-'Li) Sözcüklerin Anadolu Ağızlarındaki Uzantıları.....328
Tuncer Gülensoy

Sivas İli Ağızlarında Bitki Adları 341
Ömer Güven

Edebî Eserlerde "Orta Asya'dan Göç ve Medeniyet Meselesi" (1930'lu Yıllar) 363
İsmail Karaca

"Idıl Gediği", "Kara Yolu" ve "Demir Kapı" Adları Üzerine.....392
Yakup Karasoy

Dedem Korkut Kitabı'ndaki T Ünsüzünün Yazımı Üzerine 404
Cihangir Kızılözen

Orhun Türkçesinde +n Durum Eki Üzerine Bazı Dikkatler 417
Feryal Korkmaz

"Ayşe'm Nerden Gelin" Türküsü 424
Cemal Kurnaz

Mani'nin Kristal Mührü ve Manihaizm.....441
Betül Özbay

Hoca Ahmed Yesevî'nin Türk Dili ve Kültüründeki Yeri 448
Nevzat Özkan

Tarihsel Etnografi ve Hatıra Bağlamında İstanbul'un Kent Folkloru Üzerine Düşünceler 464
Arzu Öztürkmen

Kişi Ad ve Soyadlarına Yansıyan Halk Bilimi ve Halk Edebiyatı Terimleri.....473
Saim Sakaoğlu

Söz Varlığı Açısından Alî Şîr Nevâyî'nin Mecâlisü'n-Nefâyis Adlı Eserinde Öne Çıkan Deyimler 486
Emine Temel

Eski Uygur Türkçesinde Maṇi, Cintāmaṇi.....499
Hacer Tokyürek

Babürlü Coğrafyasında Yazılan Çağatayca-Farsça Sözlüklerde Semantik Bir Alan Olarak Akrabalık ve Yakınlık Bildiren Kelimeler 515
Fikret Turan

Azerbaycan Mezar Kültüründe "At" 525
Fikret Türkmen

Türk Tarihinde Yaşanmış İki Destansı Savaş Tasviri 540
Dursun Yıldırım

Moğolistan'da Hunlara Dair Temel Tarih Görüşleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme.....548
Kürşat Yıldırım

Ağızlarda Kullanılan Pekiştirme Edatı: Hoy 556
Nuri Yüce

Karahanlı Türkçesi Dil Yadigârlarının Türk Dili Tasniflerindeki Yeri Üzerine 563
Aslı Zengin

Söz Varlığı Açısından Alî Şîr Nevâyî'nin Mecâlisü'n-Nefâyis Adlı Eserinde Öne Çıkan Deyimler

Emine Temel
İstanbul Üniversitesi

Özet

Orta Asya Türk dili ve edebiyatının gelişmesinde büyük katkıları olan Alî Şîr Nevâyî'nin (1441-1510) en önemli eserleri arasında *Mecâlisü'n-Nefâyis* (H 896 / M 1490-91) adlı tezkiresi gelmektedir. Türk dilinde yazılan ilk şairler tezkiresi özelliğine sahip olan bu eser, Türk hatta Fars edebiyatına ışık tuttuğu kadar devrin sosyal ve kültürel yaşamını da ortaya koyan tarihî bir kaynak niteliği taşımaktadır. Bu çalışmada Kemal Eraslan'ın Türk Dil Kurumu'ndan yayımlanan 2001 tarihli *Alî-Şîr Nevâyî Mecâlisü'n-Nefâyis I (Giriş ve Metin), II (Çeviri ve Notlar)* adlı eseri esas alınarak, tespit edilen deyimler, karşıladıkları anlamlara göre tasnif edilmek suretiyle incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Doğu Türkçesi, Alî Şîr Nevâyî, Mecâlisü'n-Nefâyis, deyim, söz varlığı, kavram haritası.

Common Idioms in ʿAlī Shīr Navā'ī 's Mecâlisü'n-Nefâyis

Abstract

ʿAlī Shīr Navā'ī (1441-1510) contributed greatly to the development of Central Asia(n) Turkish language and literature. His "tezkire" (a collection of biographies) entitled *Mecâlisü'n-Nefâyis* (896 - 1490-91 AD) has been one of the most significant works of Navā'ī. Having the feature of the first tezkire of poets in the Turkish language, it illuminates Turkish and Persian literatures at the time, being a historical source that reveals the social and cultural life of the era. In this work, based on Kemal Eraslan's *Alî-Şîr Nevâyî Mecâlisü'n-Nefâyis I (Introduction and the Text), Mecâlisü'n-Nefâyis I (Transfer and Notes)* that was published in 2001, the compiled idioms will be examined by classifying them in terms of their corresponding meanings.

Keywords: Eastern Turkish, ʿAlī Shīr Navā'ī, Mecâlisü'n Nefâyis, idiom, vocabulary, map of concepts.

Giriş

Alî Şîr Nevâyî (1441-1501) zamanında ortak yazı dili olarak kullanılmaya başlanan[1] Doğu Türkçesinin klasik döneminde verilen en önemli eserleri arasında *Mecâlisü'n-Nefâyis* (H 896 / M 1490-91) (güzel şeylerin meclisleri) gelmektedir. Bu makalede *Mecâlisü'n-Nefâyis* adlı eser, öne çıkan deyimler bağlamında ele alınacak ve bu deyimler, kavram alanları itibariyle tasnif edilmeye çalışılacaktır.

Deyimlerin incelenmesi hususunda Alî Şîr Nevâyî'nin *Mecâlisü'n-Nefâyis I (Giriş ve Metin) ve II (Çeviri ve Notlar)* [2] adlı eseri esas alınmıştır. Bu eser Türk diliyle kaleme alınmış ilk şairler tezkiresi olup edebiyat tarihinin önde gelen kaynaklarından birini teşkil etmektedir. Orta Asya ve İran'da yaşayan, Türkçe ve Farsça şiir yazan ve şiir ile ilgilenen pek çok kişi hakkında biyografik bilgi veren bu eser Doğu Türkçesinin tezkire türünde kaleme alınmış en kapsamlı eserlerindendir.[3]

1. Alî Şîr Nevâyî ve Mecâlisü'n-Nefâyis

Uygur Türklerinden[4] olan Nevâyî, İslami muhit Orta Dönem Türk dünyasının en önemli şahsiyetlerindendir. Orta Asya Türk dili ve edebiyatının gelişmesinde büyük tesiri olan Nevâyî, yalnızca Türkistan Türklüğünü değil bugünkü İran ve Irak üzerinden Türkiye Türklüğünü de etkilemiştir.[5] Nevâyî, Farsçanın üstün tutulduğu, Türk şairlerinin çoğunun Farsça yazdığı bir dönemde Türkçeyi bir edebiyat dili hâline getirmek için çalışmış, Türk dünyası için her zaman yol gösterici olmuştur.[6] Doğu Türkçesinin klasik şeklinin teşekkülünde önemli bir yeri olan Nevâyî, divan, tarih, mesnevi, tezkire, dil, musiki ve aruz gibi çeşitli konularda pek çok eser vermiştir.[7] Bu eserler arasında yer alan *Mecâlisü'n Nefâyis,* şairler hakkında biyografik bilgi vermesinin yanında dönemin sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik hayatı ile ilgili kesitler de sunmaktadır.

---

1 Gerhard Doerfer, "Chaghatay Language and Literature"*, Encyclopædia Iranica,* 1991, Vol. V, pp. 339-343.

2 Kemal Eraslan, *Alî-Şîr Nevayî Mecâlisü'n-Nefâyis I (Giriş ve Metin), II (Çeviri ve Notlar),* TDK Yayınları, Ankara, 2001.

3 Kemal Eraslan, *Alî-Şîr Nevayî Mecâlisü'n-Nefâyis I (Giriş ve Metin),* s. XI.

4 Kemal Eraslan, *Alî-şîr Nevâyî Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve I Metin*, TDK Yayınları, Ankara, 1996, s. XXV.

5 F. Sema Barutcu Özönder, "Ali Şir Nevâyî (1441-1501): Âlim, Şâir ve Devlet Adamı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 13, S. 3, Eylül 2016, s. 47.

6 A. Zeki Velidî Togan, "Ali Şîr", *MEB İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1978, s. 352.

7 Nevâyî'nin eserleri ile ilgili bkz. Kemal Eraslan, *Alî-Şîr Nevayî Mecâlisü'n-Nefâyis I (Giriş ve Metin),* s. IX-X.

Türkiye ve Türkiye dışındaki pek çok kütüphanede yazma nüshaları ve Farsçaya yapılmış dört tercümesi bulunan bu eser, "meclis" adı verilen toplam 8 bölümden meydana gelmektedir. İlk yedi bölümde ayrı ayrı Nevâyî'nin tanıştığı, dostluk kurduğu, Timur soyundan gelen, Horasan ve Horasan dışında yaşayan şairler ile şiiri seven, güzel şiir okuyan, şiir söylemekle ün kazanmış pek çok sultan, şehzade ve bilim adamından bahsedilirken sonuncu bölüm Nevâyî'nin çocukluk arkadaşı ve dostu olan Sultan Hüseyin Baykara'nın divanında yer alan gazellerin matlalarının tek tek ele alınıp açıklandığı şiirleri ihtiva etmektedir.[8]

Mecâlisü'n Nefâyis, Mollâ Câmî'nin *Bahâristân*'ı ile *Devletşah Tezkiresi*'nde yer almayan özellikle unutulan bazı Türk şairler hakkında bilgi vermesi açısından da önemli bir yere sahiptir. Nevâyî'nin bu eserinde şairleri, şairlikleri dışında ahlaki ve insani özellikleri, ilgi alanları, yetenekleri ve meşgul oldukları işleri bakımından da değerlendirmesi dikkati çekmektedir.[9]

2. Deyimler

2.1. Tanımlar

Ömer Asım Aksoy *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I* adlı eserinde deyimleri, bir kavramı, bir durumu ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümceleri olarak ifade etmektedir.[10]

Deyimlerin tanımları ile ilgili belli başlı dilbilgisi kitapları, terimler ve deyimler sözlükleri ile yapılmış bilimsel çalışmalar tarandığında şu ortak görüşlerin öne çıktığı görülmektedir:

- En az iki sözcükten oluşurlar.
- Kendisini kuran sözcüklerin en az biri, gerçek anlamının dışında yan veya mecaz anlamıyla kullanılır.
- Müstakil olarak, kendisini oluşturan sözcüklerin temel anlamlarının dışında farklı bir anlama karşılık gelirler.
- İlgi ve dikkat çekici bir anlatıma sahiplerdir.
- Kalıplaşmışlardır yani sırası ve yerleri eş anlamlıları ile değiştirilememektedir.
- Bazı unsurları cümle içinde çekime girebilir.
- Tek bir sözlük birimi olarak değerlendirilirler.[11]

---

[8] Kemal Eraslan, *Alî-Şîr Nevayî Mecâlisü'n-Nefâyis I (Giriş ve Metin),* s. XXXII.

[9] Kemal Eraslan, "Mecâlisü'n-Nefâis", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 28, TDV Yayınları, İstanbul, 2003, s. 216.

[10] Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I,* TDK Yayınları, Ankara, 1984, s. 54

[11] Tahir Nejat Gencan*, Dilbilgisi,* TDK Yayınları, İstanbul, 1971, s. 429; Vecihe Hatiboğlu, *Dilbilgisi*

Bu aşamada dikkat edilmesi gereken en önemli husus, her deyim kalıplaşmış bir söz öbeğidir fakat her kalıplaşmış yapı (birleşik fiiller, ikilemeler gibi), deyim olmayabilir. Bu durumda söz öbeğini oluşturan her kelimenin hem tek tek hem de bir bütün olarak sözlük anlamlarının dışında bir anlamı karşılayıp karşılamadıklarına bakılmalı ve ona göre deyim olup olmadıklarına karar verilmelidir.

2.2. Deyimlerde Bulunması Gereken Özellikler

Deyimler, çoğu zaman atasözleri ve birleşik fiil grupları ile karıştırılmaktadır. Deyimlerin bu gibi söz öbeklerinden ayıran bazı özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. En az iki kelimeden[12] oluşurlar ve kuruluşları itibariyle şu yapılara sahiplerdir:

- Bir isim ve yardımcı fiil şeklinde kurulanlar,
- Eksiltili şekilde kurulanlar,
- İkileme şeklinde kurulanlar,
- Bazı inanış, gelenek ve görenek ile olay veya duruma bağlı olarak ortaya çıkmış söz öbekleri şeklinde kurulanlar.

1. Atasözleri gibi kalıplaşmışlardır ama onlara göre daha esnetilebilir bir yapıya sahiplerdir. Mesela, kelimelerin sırasının veya aynı anlama gelen başka bir kelime ile yerlerinin değiştirilmesi mümkün değildir ama cümle içinde çekime girebilirler.

1. Atasözleri gibi yargı bildirmezler. Sadece var olan olay, olgu veya durumu daha dikkat çekici bir şekilde anlatmak için mecaz, metafor, metonimi, benzetme gibi anlatım sanatlarından istifade ederek çoğunlukla söz öbekleri nadiren de cümle şeklinde tezahür ederler.

1. Öğüt veya tavsiye vermezler.

Terimleri Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara, 1972, s. 32; Doğan Aksan, *Türkçe'nin Gücü,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1987, s. 88; Ahmet Topaloğlu, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1989, s. 55; Nurettin Koç, *Yeni Dilbilgisi,* İnkılâp Yayınları, İstanbul, 1992, s. 410; Ferhat Zeynalov, *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, T.T. Akt. Yusuf Gedikli, Cem Yayınları, İstanbul, 1993, s. 64; Fuat Bozkurt, *Türkiye Türkçesi,* Cem Yayınları, Ankara, 1995, s. 170; Ali Püsküllüoğlu, *Türkçe Deyimler Sözlüğü,* Arkadaş Yayınları, Ankara, 1995, s. 7; Emin Özdemir, *Açıklamalı-Örnekli Deyimler Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 5; Mehmet Hengirmen, *Dilbilgisi ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü,* Engin Yayınları, Ankara, 1999, s. 116; Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul, 2002, s. 71; Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü,* TDK Yayınları, Ankara, 2007, s. 66; Günay Karaağaç, *Anlam Bilimi ve İletişim*, Kesit Yayınları, Ankara, 2014, s. 228.

[12] Doğan Aksan, mecazi anlamda kullanılmış bazı tek kelimelik ifadeleri de deyim saymaktadır; *akşamcı, gedikli, gözde* gibi (Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil 3*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 38). Halbuki bu kelimeler sadece cümle içinde mecazi anlamda kullanılmışlar ve müstakil olarak ise kalıplaşmamışlardır. Bu kelimelerin deyim sayılabilmeleri için yargı bildirmeseler bile belli bir durumu, olayı veya olguyu başka bir kelime ile öbekleşip tasvir ediyor olmaları gerekmektedir.

2. Kullanıldığı dilin kültürünü, örf ve adetlerini, gelenek ve göreneklerini, dünyaya bakış açılarını, inanışlarını ve yaşamı algılayış biçimlerini ortaya koyarlar.

3. Cümlede genellikle yüklem ve zarf tümleci görevinde kullanılırlar.

4. Çoğunlukla birleşik fiil kuruluşunda olurlar. Fakat her birleşik fiil kuruşundaki yapı deyim özelliği taşımamaktadır. Bir söz öbeğinin deyimleşmiş olması için en az bir unsurunun gerçek anlamından uzaklaşmış ve deyimin müstakil olarak yeni bir anlama karşılık geliyor olması gerekmektedir.

5. Deyim anlamları, sözcüklerin temel anlamlarının bütününe eşit olmamalıdır.

6. Bir söz dizgesinde kolaylıkla fark edilebilmelidirler.

7. Anlatılmak isteneni daha somut bir şekilde ifade ederler.[13]

Bu makalede de 15. yüzyıl metni olan *Mecâlisü'n Nefâyis* adlı tezkirede, yukarıda sıralanmış olan özellikler dikkate alınmak suretiyle tespit edilen deyimler kavram alanlarına göre sınıflandırılmaya çalışılacaktır.

2.3. Mecâlisü'n-Nefâyis'te Öne Çıkan Deyimler

Türkçenin ilk yazılı belgelerinden itibaren takip edebildiğimiz deyimler, dilin ihtiyaçları doğrultusunda meydana gelmiş yapılardır. Bir dilin söz varlığında deyimlerin fazla yer kaplıyor olması o dilin, işlenmiş ve anlatım sanatlarının çoğu imkânına erişmiş olduğunu göstermektedir. Türkçede deyimlere ilk olarak VIII. yüzyılda *Orhun Âbideleri*'nde rastlamaktayız:

Elig yıl *işig küçüg birmiş*. "İşini gücünü vermek, hizmet etmek" (KT/D 08)

Uça bardığız "Uçup gitmek" (KT/GD 01)

Başlığıġ [yü]kündürmüş, tizlig[ig sökürmiş. "Başlıya baş eğdirmek, dizliye diz çöktürmek"(BK/D 03) [14]

Dildeki ifade gücünün seviyesini ortaya koyan bu yapıların Türkçenin tarihsel dönemlerinden itibaren yer alıyor olması dilin anlatımdaki başarısını gözler önüne sermektedir.[15]

Mecâlisü'n Nefâyis adlı eserde, kullanım sıraları esas alınmak suretiyle ele alınan deyimler aşağıda sıralanmaktadır:[16]

---

[13] Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II,* TDK Yayınları, Ankara, 1984, s. 403-425, Doğan Aksan, "Deyimler", *Türkçenin Sözvarlığı,* Engin Yayınevi, Ankara, 2006, s. 31-32, Ahmet Turan Sinan, "Deyim Kavramı Üzerine Notlar I", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 18, S. 2, Elazığ, 2008, s. 91-98, Ahmet Turan Sinan, *Türkiye Türkçesindeki Deyimler Üzerinde Bir Dil İncelemesi,* Fırat Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Elazığ, 2000, s. 1-45, Bayram Çetinkaya, *Kutadgu Bilig'deki Deyimlerin Semantik ve Sentaktik İncelemesi,* Afyon Kocatepe Üniv., Sosyal Bilimler Enst., (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon, 2001, s. 7-37.

[14] Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri,* Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 4, 30, 32.

[15] Doğan Aksan, *Türkçenin Sözvarlığı*, s. 31-32.

[16] Deyimlerin geçtiği cümlelerin Türkiye Türkçesine yapılan aktarımlarında, Kemal Eraslan'ın *Alî-Şîr Nevayî Mecâlisü'n-Nefâyis II, Çeviri ve Notlar* (TDK Yayınları, 2001) adlı çalışması esas alınmıştır fakat

2.3.1. Ömür, Hayat ve Ölüm ile İlgili Deyimler

- *pestḳıl-* "(yerle) bir etmek, viran etmek, mahvetmek"
  Tā taḥt-i feṣāḥat evcide taptı nişest / Her naẓm ki astı zümre-i ṭabʿ-perest / Hem nāẓımnıñg pāyesiġa birdi şikest / Hem naẓmını *ḳıl*dı ḳara tofraḳḳa *pest* (MN/TR 659b/04) "Fesahat tahtında oturup üzerini çeşitli nazımlarla süsleyen zevk sahiplerinin nazımlarının değerini düşürüp kara toprakla *(yerle) bir et*ti."
- *cilve bir-* "vücuda getirmek, ortaya çıkarmak"
  …ve feṣāḥat gevherleri bile ārāyişlıḳ ve naẓm raʿnālarıġa ***cilve bir***ürler … (MN/TR 659b/04-05) "…ve fesahat cevherleri ile süslemeleri ve nazım güzellerini *vücuda getir*meleri…"
- *cān bir-* "can vermek, ölmek"
  Yārdın ni kilse, ʿāşıḳ, *bir*se *cān,* bolġay mubāḥ. (MN/TR 688a/12) "Sevgiliden ne gelirse (gelsin), aşığın *can verme*si mübahtır."
- *cānı aḫẕ* "can almak, öldürmek"
  Ḳıldı rūḥ-efzā lebiñg külmek bile *cānımnı aḫẕ*. (MN/TR 688a/17) "Ruha tazelik veren (ruhu ferahlatan) dudağın gülmek ile (tebessüm ile) *canımı al*dı, *öldür*dü (beni)."
- *yir birle yeksān ḳıl-* "yerle bir etmek, viran etmek, ortadan kalkmak, yok olmak"
  Ġam yili cismim binasın boldı viran / Ḳaysı vīrān kim ḳara *yir birle yeksan ḳıl*ġu dik (MN/TR 689b/06) "Gam yeli cismimin binasını (bedenimi) viran kılacak gibidir, hangi viran, kara *yerle (toprakla) bir ed*ecek, (ortadan kaldıracak) gibidir."
- *cān çıḳ-* "canı çıkmak, ölmek"
  Çıḳmasun dip reşkdin *cān çıḳ*dı efġāndın burun (MN/TR 690b/10) "Kıskançlıktan (feryadım) çıkmasın diye efgandan önce *can çık*tı.

2.3.2. Dert, Sıkıntı, Zorluk, Bela, Talihsizlik ile İlgili Deyimler

- *giriftar bol-* "gazaba uğramak, birisinin öfkesine maruz kalmak"
  Ẓulm u bed-nefslıḳ cihetidin pādişāh siyāsetiġa *giriftar bol*up maktūl boldı. (MN/TR 669b/08-09) "Zulüm ve kötülükleri sebebiyle padişahın *gazabına uğra*yıp katledildi."
- *müstevcib bol-* "gazaba uğramak, birisinin öfkesine maruz kalmak"

Ol dağı vezāret bī-ḫodluġıdın müslimānlarġa ʿaceb ẓulmlar ḳılurġa bil bağlap irdi kim ḳażā dīvānıdın bī-vāsıṭā siyāsetḳa *müstevcib* ***bol***up… (MN/TR 669b/10) "O da vezirlik sarhoşluğuyla Müslümanlara zulümler kılmaya kalkışınca kadılık divanından doğruca padişahın *gazabına uğra*dı…"

bazı aktarımlarda tarafımızca bir takım transkripsiyon tercihleri yapılmıştır.

• *nefsiġa şikeste bol-* "nefsini kırmak, isteğini yok etmek, hevesi kalmamak, arzularını köreltmek"

Ümmīd bar kim *nefsiġa* hem *şikeste* ve tevāżuʿ yitmiş *bol*ġay. (MN/TR 671a/09) "Ümit o ki *hevesi kal*maz ve alçakgönüllü olur."

• *levendlıġlarġa düş-* "ayağa düşmek, sefil olmak, zavallı duruma gelmek"

Taḥsīl işin tekmīl ḳılur vaḳtda ġāyet-i ḫoş-ṭabʿlıġıdın ve muṣāḥibler ḫātırı cihetidin *levendlıġlarġa tüş*ti… (MN/TR 679a/02) "Eğitimini tamamlayacağı sıra tabiatının fazlaca zevke düşkünlüğü ve dostlarının hatırı sebebiyle *ayağa düş*tü *(sefil ol*du)…"

2.3.3. Akıl, İdrak, Bilinç ile İlgili Deyimler

• *baş ayaḳ yalaŋg* "başı açık, yalın ayak, telaş içinde olup giyilecek şeyleri giymeden, perişan kılıkta"

• *ʿaḳlı zāyil bol-* "aklı başından gitmek, ne yapacağını şaşırmak, bilincini yitirmek, aşırı heyecan veya zevkten dolayı dış dünyayı algılayamamak, kendinden geçmek"

Ġayb ʿālemidin ceẕbe'ī yitti kim *ʿaḳlı zāyil bol*up ildin çıkıp *baş ayaġ yalaŋg* divaneler dik taġ ve deştde kize başladı. (MN/TR 662a/22) "Gayb âleminden ona bir cezbe ulaşınca *aklı gid*ip halk arasından çıkıp *baş ayak çıplak* divaneler gibi dağ ve çölleri gezmeye başladı."

• *öz ḥālıġa kil-* "kendine gelmek, düşünebilecek duruma gelmek"

*Öz ḥālıġa **kil***ip il arasıġa kirgendin soŋgra Sevdāyī taḫalluṣ ḳıldı. (MN/TR 662a/22-23) "*Kendine gel*ip halk içine girdikten sonra Sevdâyî mahlasını kullandı."

• *ḫuşı barıda* "kendine gelmek, aklı başına gelmek"

Ḳūşı barıda yaḫşı ebyāt aytıp irdi. (MN/TR 664b/16-17) "*Aklı başına gel*diğinde de güzel beyitler söylerdi."

2.3.4. Hayranlık, İlgi Göstermek, Beğenmek ile İlgili Deyimler

• *firīfte bol-* "hayran kalmak (olmak), çok beğenmek"

Az vaḳtda ḫalāyıḳ Mīr ḫıdmetiġa *firīfte bol*up ġavġā ḳıla başladılar. (MN/TR 660a/12) "Kısa zamanda halk Mîr Hazretleri'ne *hayran kal*ıp hizmetlerini kılmak için birbirleriyle kavgaya (yarışa) başladılar.

• *pervā ḳıl-* "ilgi göstermek, ilgilenmek"

Belki ġāyet-i teveccüh ü istiġrāḳdın *perva ḳıl*mas irdi. (MN/TR 660b/12) "Belki de Hakk'a yönelmesinden ve dünyaya değer vermemesinden dolayı *ilgi göster*mezdi."

• *ʿışḳ peydā ḳıl-* "merak sarmak/salmak, bir şeye eğilim duymak"

Bat terk kılıp ḫaṭḳa *ʿışḳ peyda ḳıl*dı. (MN/TR 671a/04-05) "Sonra (tahsilini bırakıp) hat yazmaya *merak sal*dı."

• *terbiyet ḳıl-* "ilgi göstermek, değer vermek"

Sulṭān Yaʿḳūb anı ol mertebe taʿẓīm ve *terbiyet ḳıl*dı kim hīç pādişāh ehl-i ʿalāḳadın hīç kişini anca *terbiyet ḳıl*ġannı tārīḫlerde körülmeydür (MN/TR 684b/02-03) "Sultân Ya'kûb onu, öylesine *değer ver*ip yetiştirdi ki hiçbir padişahın ilgili kişilere o şekilde *ilgi göster*diği tarihlerde görülmemiştir."

2.3.5. İtaat Etmek, Esir Olmak ile İlgili Deyimler

• *baş yirge ḳoy-* "baş koymak, önünde secde etmek"

Amma öz resmleri bile *baş yirge ḳoymaḳ* teklifi hem körgüzdi. (MN/TR 660b/24) "Ancak kendi âdetlerine göre Şeyh'in yere *baş koyması (önüne secde etmesi)* gerektiğini de bildirdi."

• *baş indür-* "baş eğmek, buyruk altına girmek"

Şeyḫ ol vechġa *baş indür*medi ve bu beytni ayttı. (MN/TR 660b/24) "Şeyh bu ihsana *baş eğmedi* ve bu beyti söyledi."

• *ilgide bol-* "elinde kalmak, birinin yönetiminde olmak"

…biri ḳaçsa, bārī biri *ilgide bol*ġay (MN/TR 678a/06) "…biri kaçsa bile, diğeri *elinde kal*ırdı."

• *ilgige tüş-* "eline düşmek, tesadüf etmek, rastlamak"

Şatrencḳa andaḳ maġlūbdur kim bir ḥarīf *iligide tüş*se, ḫalāṣ bola almas (MN/TR 678a/04-05) "Satranca öylesine düşkündü ki *eline düş*en kimse kurtulamazdı."

2.3.6. Düşünce, Söz ile İlgili Deyimler

• *şuʿūr ḥāṣıl bol-* "düşünceye dalmak, derin derin düşünmek"

Mevlānā ḫıdmetide envāʿ-i niyāz-mend-lıġlar ḳılġandın soñra faḳīrġa edna *şuʿūr ḥāṣıl bol*dı añga kim ni kişi irkendür (MN/TR 663b/23-24) "Mevlânâ'nın huzuruna gelip çeşitli dualar okuyup saygıda bulundular, bu hâl karşısında "Bu şahıs acaba kimdir?" diye *düşünceye dal*dı."

• *tetebbuʿ ḳıl-* "örnek almak, benimsemek"

Ve Ḫᵛāce Selmān'nıñ / maṣnūʿ ḳaṣīdesiġa *tetebbuʿ ḳıl*ıpdur. (MN/TR 665a/18) "Hâce Selmân'ın masnu (sanatlı) kasidesini *örnek al*mıştır."

• *kelām sür-* "laf etmek, fikir ileri sürmek"

Faḳīr ḳaşıġa / baʿżı maḥalda şiʿr kiltürse irdi, / burunraḳ andaḳ *kelām sür*er irdi daḫl ḳılmaḳ yolı baġlanur irdi. (MN/TR 666b/19) "Bazen fakire şiirini getirir, fakat şiiri hakkında fikir bildirmeden önce öylesine *laf ed*erdi ki söz söylemeye imkân vermezdi."

2.3.7. Yalnızlık, Kendini Soyutlamak ile İlgili Deyimler

• *gūşe'ī iḫtiyār ḳıl- / künci iḫtiyār ḳıl-* "bir köşeye çekilmek, hiçbir şeye karışmadan yaşamak"

*Gūşe'ī iḫtiyār ḳıl*ġan cihetdin leṭāyif-i ṭabʿı azraḳ şöhret tuttı (MN/TR 661b/06-07) "*Bir köşeye çekil*erek yaşadığından tabiatının güzellikleri pek az şöhret buldu."

Öz ihtiyarı bile istiʿfā kılıp ʿafiyet *künci iḫtiyār ḳıl*dı. (MN/TR 681b/18-19) "Kendi isteği ile istifa edip afiyet (huzur) *köşesine çekil*di."

• *itek silk-* "eteğini çekmek, dünya işleriyle ilgilenmez olmak"

ʿUluvv-i himmetdin dünya ve mā-fīhaġa *itek silk*ip maḳṣūd kaʿbeside münzevi boluptur. (MN/TR 684b/20) "Himmetinin yüceliğinden dünya ve dünya ile ilgili şeylerden *eteğini çek*ip maksat kâbesine kapanmıştır."

2.3.8. Dinlemek, Önem Vermek ile İlgili Deyimler

• *ḳulaḳ tut-* "kulak vermek, merak edip dinlemek, işitmeye çalışmak"

Ḳulaḳ tutup öz naḳṣ-i ṭabʿımġa muʿterif boldum. (MN/TR 692b/23) "*Kulak verip* kendi eksiliğimi itiraf ettim."

• *ḳulaḳ sal-* "kulak asmak, önem vermek, dinlemek"

…belki caʿlīdür dip aytḳuçınıñ tekellümiġa *ḳulaḳ salmaġay*. (MN/TR 693a/19) "…belki uydurmadır, diyerek söyleyenin sözüne *kulak as*maz, *dinlemez*."

2.3.9. Zaman ile İlgili Deyimler

• *maʿāşlıḳ bile* "gün geçirmek, boş şeylerle vakit geçirmek"

Ḫaylī iltifat yaptı, amma bī-ʿaḳl *maʿāşlıḳ bile* her ni tapḳanın żāyiʿ ḳıldı. (MN/TR 685a/27) "Pek fazla iltifat gördü, fakat akılsızca *gün geçir*diği için elde ettiklerini kaybetti."

• *yaḫşı maḥalda* "yeri geldiğinde, sırası gelmek"

Baʿżı *yaḫşı maḥalda* ḫūb beyt oḳupturlar kim fi'l-ḥaḳīḳa özleri aytḳan dik ḫūbdur. (MN/TR 685b/06-07) "Onlardan bazıları *yeri gel*diğinde, kendileri söylemiş gibi güzel beyit okurlar."

2.3.10. Sevgi, Dostluk ile İlgili Deyim

• *maḳbūl bol-* "(gönlünde) yer etmek, iz bırakmak"

…amma muʿaccib ve mutaṣavvir ve mütekkebbirlığıdın il köñglige *makbul bol*madı. (MN/TR 671a/06) "…fakat tuhaflığından, hayalperestliğinden ve kibirliliğinden halkın gönlünde *yer et*medi."

2.3.11. Açık Sözlü Olmak ile İlgili Deyim

• ***üzlerige kiltür-*** "yüzlerine vurmak, birinin kusurunu yüzüne söylemek"

Ve ol Ḥażret yıllar anıñg bed-ḫūyluġını körüp siñgürüpdürler ve *üzlerige kiltür*meydürler (MN/TR 670b/06) "O Hazret yıllarca onun (Mahmûd-i Tâyi-bâdî'nin) kusurunu görüp katlanmışlardır ve *yüzlerine vur*mamışlardır."

2.3.12. Saygı, Hürmet, Değer Göstermek İlgili Deyim

• *ṣadr bol-* "itibar görmek"

Babur Mīrzā zamān-i devletide muʿaẓẓam *ṣadr bol*dı (MN/TR 666a/24) "Babur Mîrzâ'nın devleti zamanında muazzam *itibar gör*dü."

2.3.13. Sahip Olmak, Sahiplenmek, Elde Etmek ile İlgili Deyim

• *ẓāhir bol-* "elde etmek, bir şeye sahip olmak"

…faḳīr Semerḳand'da irkende muʿarrifleridin her niçe tefahhus ḳıldım kim anıñg netāyic-i ṭabıʿdın bir nime añglayın, taʿrīf ḳılġanlarıça nime *ẓāhir bol*madı (MN/TR 669a/23) "…fakir Semerkant'ta olduğumda onu tanıyanlardan tabiatı hakkında biraz bilgi edineyim diye her ne kadar soruşturdumsa da, övdükleri kadar bir şey (bilgi) *elde ed*emedim."

2.3.14. Hareket, Eylem ile İlgili Deyim

• *bil bağla-:* "bir işi yapmaya niyetlenmek, harekete geçmek"

Ol dağı vezāret bī-ḫodluġıdın müslimānlarġa ʿaceb ẓulmlar ḳılurġa *bil bağla*p irdi kim ḳażā dīvānıdın bī-vāsıṭā siyāsetḳa müstevcib bolup… (MN/TR 669b/10) "O da vezirlik sarhoşluğuyla Müslümanlara zulümler kılmaya *kalkı*şınca kadılık divanından doğruca padişahın gazabına uğradı…"

2.3.15. İmkân, Olanak ile İlgili Deyim

• *yolı bağlan-* "imkân vermek, olanak sağlamak"

Faḳīr ḳaşıġa / baʿżı maḥalda şiʿr kiltürse irdi, / burunraḳ andaḳ kelām sürer irdi daḫl ḳılmaḳ *yolı bağlan*ur irdi. (MN/TR 666b/19) "Bazen fakire şiirini getirir, fakat şiiri hakkında fikir bildirmeden önce öylesine laf ederdi ki söz söylemeye *imkân ver*mezdi."

Sonuç

Bu makalede, Eski Türkçeden itibaren varlığını takip edebildiğimiz deyimlerin, Doğu Türkçesi dönemindeki tezahürü, Alî Şîr Nevâyî'nin tezkire türünde verdiği *Mecâlisü'n-Nefâyis* adlı eseri üzerinden ele alınmıştır. Metinde tespit edilen deyimlerin hepsinin fiil kısmı Türkçe olup isim unsurunu oluşturan kısımların çoğu Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerden meydana gelmektedir. Deyimlerin büyük bir bölümü birleşik fiil grubu şeklinde tezahür ederken bir bölümü de edat grubu (*maʿāşlıḳ bile*), sıfat tamlaması (*yaḫşı maḥalda*) ve isnat grubu (*baş ayak yalañg*) gibi çeşitli sözcük öbeklerinden oluşmaktadır. Kavram

alanları itibariyle sıklıkla kullanılan deyimler, %18'lik bir oranla "ömür, hayat, ölüm" gibi anlamlara karşılık gelmektedir. Deyimlerin çoğu somut olan varlık, kavram, durum ve hareketlerle aralarında benzerlik ilgisi kurulmak suretiyle meydana gelmiş yapılardır.

Bir dilin söz varlığını oluşturan unsurlar ile bu unsurların şekil özellikleri, o dilin etkileşimde olduğu coğrafyayı, dilleri, kültürleri kısacası geçmişini ortaya koymaktadır. Bir toplumun gündelik yaşayış tarzından dünyayı algılayış biçimine kadar tüm hayatını söz varlığından yola çıkarak takip etmek ve incelemek mümkündür. Doğu Türkçesinin söz varlığında yer alan ve bizim tespit ettiğimiz bu deyimler, tezkirenin üslubuna somutluk katmış ve söyleyişi güçlendirmiştir. Deyimlerin kullanım alanları ve şekilleri göz önünde bulundurularak hem Nevâyî'nin üslubu hem de dönemin dili olan Doğu Türkçesinin edebî vasıfları hakkında fikir sahibi olmak mümkündür.

Kısaltmalar

BK/D	:	Bilge Kağan Âbidesi/Doğu Yüzü
C.	:	Cilt
H	:	Hicri
KT/D	:	Kül Tigin Âbidesi/Doğu Yüzü
KY/GD	:	Kül Tigin Âbidesi/Güneydoğu Yüzü
M:		Miladi
MN TR	:	Kemal Eraslan, *Alî-Şîr Nevâyî Mecâlisü'n-Nefâyis I (Giriş ve Metin),* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2001/Topkapı Sarayı Revan nüshası
pp.	:	page to page
S.	:	Sayı
s.	**:**	Sayfa numarası
Vol.	:	Volume
yy.	:	Yüzyıl

Kaynakça

AKSAN, Doğan. *En Eski Türkçe'nin İzlerinde,* Simurg Yayınları, İstanbul, 2000.

---, *Her Yönüyle Dil 3*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.

---, *Türkçe'nin Gücü,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1987.

---, *Türkçenin Sözvarlığı,* Engin Yayınevi, Ankara, 2006.

AKSOY, Ömer Asım. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1984.

---, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1984.

BARUTCU Özönder F. Sema. "Ali Şir Nevâyî (1441-1501): Âlim, Şâir ve Devlet Adamı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 13, S. 3, Eylül 2016, s. 47-54.

---, *ʿAlī Şīr Nevāyī Muḥākemet'ül-Luġateyn*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

BOZKURT, Fuat. *Türkiye Türkçesi,* Cem Yayınları, Ankara, 1995.

ÇAĞBAYIR, Yaşar. *Ötüken Türkçe Sözlük*, C. 5, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2007.

ÇETİNKAYA, Bayram. *Kutadgu Bilig'deki Deyimlerin Semantik ve Sentaktik İncelemesi,* Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2001.

DOERFER, Gerhard. "Chaghatay Language and Literature", *Encyclopædia Iranica,* 1991, Vol. V, pp. 339-343.

ECKMANN, J. "Çağatayca", *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

---, *Çağatayca El Kitabı,* Akçağ Yayınları, Ankara, 2003.

ERASLAN, Kemal. "Mecâlisü'n-Nefâis", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 28, TDV Yayınları, İstanbul, 2003, s. 216-217.

---, *Alî-Şîr Nevayî Mecâlisü'n-Nefâyis I (Giriş ve Metin), II (Çeviri ve Notlar),* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.

---, *Alî-şîr Nevâyî Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve I Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

ERGİN, Muharrem. *Orhun Abideleri,* Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2008.

GENCAN, Tahir Nejat. *Dilbilgisi,* Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1971.

HATİBOĞLU, Vecihe. *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1972.

HENGİRMEN, Mehmet. *Dilbilgisi ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü,* Engin Yayınları, Ankara, 1999.

KAFESOĞLU, İbrahim. "IX. Ondördüncü Yüzyıldan Sonra Orta Asya'da Kurulmuş Türk Devletleri", *Türk Dünyası El Kitabı Birinci Cilt Coğrafya-Tarih,* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2001, s. 605-611.

KARAAĞAÇ, Günay. *Anlam Bilimi ve İletişim*, Kesit Yayınları, Ankara, 2014.

KOÇ, Nurettin. *Yeni Dilbilgisi,* İnkılâp Yayınları, İstanbul, 1992.

KORKMAZ, Zeynep. *Gramer Terimleri Sözlüğü,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

ÖZDEMİR, Emin. *Açıklamalı-Örnekli Deyimler Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1997.

PÜSKÜLLOĞLU, Ali. *Türkçe Deyimler Sözlüğü,* Arkadaş Yayınları, Ankara, 1995.

SİNAN, Ahmet Turan. "Deyim Kavramı Üzerine Notlar I", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 18, S. 2, Elazığ, 2008, s. 91-98.

---, *Türkiye Türkçesindeki Deyimler Üzerinde Bir Dil İncelemesi,* Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Elazığ, 2000, s. 1-45.

ŞEN, Serkan. *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.

TEMEL, Emine. *Doğu Türkçesi (14-16. yy.) Cümle ve Sözcük Öbekleri,* Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2018.

TOGAN, A. Zeki Velidî. "Ali Şîr", *MEB İslam Ansiklopedisi,* C. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1978, s. 349-357.

TOPALOĞLU, Ahmet. *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1989.

VARDAR, Berke. *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul, 2002.

ZEYNALOV, Ferhat. *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, Çeviri: Yusuf Gedikli, Cem Yayınları, İstanbul, 1993.

Yazar Bilgileri

Dr. Emine Temel
Araştırma Görevlisi
İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü,
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
İstanbul

E-mail: emine.temel@istanbul.edu.tr